

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ

статус особи. Український вимір

В. В. Панасюк

здобувач кафедри конституційного права
юридичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

У статті розкрито суть інституту конституційно-правового статусу особи. Визначено його складові, проведено теоретико-правовий аналіз головних аспектів конституційно-правового статусу особи в Україні.

Ключові слова: правовий статус особи, громадянство, принципи конституційно-правового статусу, гарантії конституційних прав і свобод.

В статье раскрыто суть института конституционно-правового статуса человека. Определены его составляющие, проведен теоретико-правовой анализ главных аспектов конституционно-правового статуса человека в Украине.

Ключевые слова: правовой статус человека, гражданство, принципы конституционно-правового статуса, гарантии конституционных прав и свобод.

The content of person's constitutional legal status is developed in the article. Its components are also determined. The theoretical legal analysis of main aspects of person's constitutional legal status in Ukraine is made.

Keywords: legal status of a person, citizenship, principles of the constitutional legal status, guarantees of constitutional rights and freedoms.

Правовий зв'язок між людиною і державою – явище достатньо складне, внутрішньо-структурне, багатостороннє, яке носить винятковий характер. Можливі відносини у такій взаємодії врегульовуються останньою за допомогою правових норм. Сукупність таких норм визначає систему прав, свобод та обов'язків індивіда, якими він наділяється як суб'єкт правовідносин, – його правовий статус. Права, свободи та обов'язки, що закріплюються в конституції держави, складають основу правового статусу особи і мають базовий стосовно всіх інших статусів особи характер. Конституція, в свою чергу, закріплює лише ті права, свободи та обов'язки, які життєво важливі і найбільш соціально значимі як для окремої людини, так і загалом для суспільства та держави.

Таким чином, вказане співвідношення (поєднання) за своєю природою є взаємозалежним та самодостатнім. Для особи – це необхідні передумови забезпечення гідного та вільного існування; природного права на участь у вирішенні питань щодо устрою держави та управління тим суспільством, членом якого вона є. Для держави, шляхом забезпечення реалізації вказаних прав і свобод, відбувається реальне втілення в життя її сутнісних ознак як демократичної та правової. Адже існування держави обумовлюється сукупною діяльністю людей у всіх сферах життєдіяльності: без забезпечення права на свободу підприємництва не може бути створене економічне середовище; без реалізації виборчих прав громадян неможливо сформувати структури управління суспільством тощо.

Саме тому основні права і свободи не лише визнаються, а й захищаються державою як необхідна умова її існування.

Таким чином, враховуючи вищенаведене, права, свободи та обов'язки особи,

закріплені в конституції держави, є найбільш важливими і значимими як для людини, так і держави, визнаються і захищаються останньою, є основними та базовими стосовно всіх інших прав, свобод та обов'язків особи та визначають її конституційно-правовий статус.

У конституційному праві поняття «особа» використовується як родове щодо понять «людина» і «громадянин». Людина – природно-соціальна істота, носій невідчужуваних (природних) прав. Громадянин – це людина, яка на правовій основі належить певній державі. Як людина він є носієм природних прав, а як громадянин – суб'єктом прав, що випливають з його громадянства. Крім громадян, особливий правовий статус у державі мають іноземці та особи без громадянства. Таким чином, поняття «особа» позначає водночас людину, громадянина, іноземця та особу без громадянства [3].

Основними складовими конституційно-правового статусу особи є: принципи конституційно-правового статусу особи; громадянство; конституційні права, свободи і обов'язки; конституційні гарантії прав і свобод.

Принципи конституційно-правового статусу особи – це основоположні права, на яких ґрунтуються громадянство та конституційні права і свободи людини і громадянина. Такими засадами є принципи: рівності; свободи; невідчужуваності прав і свобод; непорушності прав і свобод; невичерпності прав і свобод; гарантування конституційно закріплених прав і свобод [3].

Принцип рівності означає визнання того, що всі люди від природи є рівними. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та рівні перед законом.

Принцип свободи передбачає суб'єктивну можливість людини і громадянина здійснювати чи не здійснювати ті чи інші дії. Згідно з конституційно-

правовими теоріями свободи, всі люди є вільними від народження, право на свободу є природним правом людини.

Принцип невідчужуваності прав і свобод означає, що конституційно закріплені права і свободи людини і громадянина не можуть бути відчужені на чийсь користь. Права людини належать особі від народження і залежать від її громадянства чи його відсутності. Права громадянина виступають як результат домовленості людей про умови співіснування, формою якої є конституція.

Принцип непорушності прав і свобод означає, що закріплені в конституції права і свободи людини і громадянина охороняються законом від посягань та можуть бути ним обмежені тільки тією мірою, якою це необхідно для захисту основ конституційного ладу, життя, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни, національної безпеки.

Принцип невичерпності прав і свобод означає, що їх конституційний перелік не є вичерпним, а особа також є носієм інших загально визнаних прав і свобод, не передбачених конституцією. Не можуть прийматися закони, що скасовують або обмежують конституційні права і свободи.

Принцип гарантування конституційних прав і свобод передбачає, що держава має забезпечувати умови їх реального здійснення і вони не можуть бути скасовані [3].

Що стосується обсягу прав і свобод, якими особа може користуватися у конкретній державі, то він перебуває у прямій залежності від наявності чи відсутності у неї громадянства даної держави.

Громадянство – це стійкий правовий зв'язок між особою і державою, який проявляється у їх взаємних правах і обов'язках.

Держава визнає і гарантує права та свободи громадянина, заступається за нього

за кордоном. Громадянин, зі свого боку, дотримується законів і приписів держави, виконує покладені на нього обов'язки.

Стійкість правового зв'язку між громадянином і державою існує в просторі і часі. В просторі це виявляється передусім у тому, що громадянство зберігається за особою під час її перебування не тільки на території держави, а й за кордоном. Стійкість громадянства у часі виявляється в його неперервності – громадянство є неперервним з моменту набуття і до моменту припинення [4].

Конституційні права особи — це певні юридичні можливості суб'єкта конституційно-правових відносин, необхідні для задоволення особистих інтересів і потреб, обумовлених рівнем розвитку держави, які мають бути загальними і рівними для всіх людей.

Свобода людини і громадянина як конституційно-правова категорія — це спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети; це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення. Тому громадянські свободи тлумачаться як встановлена і гарантована законом сфера автономії громадянина стосовно держави, державної влади та інших громадян. Це свобода певних дій, волевиявлень, передусім свобода вираження думок, вимог і міркувань політичного порядку або право громадянина на невтручання органів держави та інших громадян у сферу його особистих переконань.

Конституційні обов'язки людини і громадянина — це міра належної поведінки. Людина повинна підкорятися певним правилам, аби при використанні своїх прав і свобод не спричинити невинуватої шкоди [5].

Гарантії конституційних прав і свобод – це чинники, що забезпечують реальне здійснення в країні конституційно проголошених прав і свобод люди-

ни і громадянина. Одне лише закріплення в конституції держави прав і свобод не робить такі права і свободи реальними. Для реалізації конституційно проголошених прав і свобод необхідні відповідні соціально-економічні, політичні і соціально-культурні умови. Юридичні гарантії прав і свобод, що містяться в конституції держави, мають загальний характер і потребують конкретизації і деталізації у законодавстві, передусім, процесуальному [3].

Юридичні гарантії конституційних прав і свобод – це правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються і захищаються права і свободи людини і громадянина, усуваються порушення прав і свобод, відбувається поновлення прав. Юридичні гарантії проголошуються в конституції держави, конкретизуються в законодавстві і реалізуються у судовій практиці [6].

Ефективність гарантії залежить від стану економіки, рівня розвитку загальноправових принципів та демократичних інститутів, наявності системи досконалих законів і якісного їх виконання, ступеня правової свідомості та культури населення, наявності вискоєфективного органу конституційного контролю.

Аналізуючи Конституцію України, можна дійти висновку, що її положення демонструють бажання України стати демократичною європейською державою, що захищає права людини.

Так, принцип рівності декларується в Конституції України одразу у двох статтях. Згідно зі статтею 21, усі люди вільні і рівні у своїх правах. Подальше визначення змісту цього принципу розкривається у ст. 24, відповідно до якої громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переко-

нань, статі, етнічного походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Окрім цього, положення української конституції у визначенні принципу рівності ідуть ще далі, розкриваючи зміст гендерної рівності. Так, у тій же ст. 24 визначається, що рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти та професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Принцип свободи також проголошений одразу в декількох статтях Конституції, зокрема в ст. 33, відповідно до якої кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Згідно зі статтею 34, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Слід відзначити, що як принцип рівності, так і принцип свободи не мають абсолютного характеру. Так, відмінності у правах можуть зумовлюватись об'єктивно і не мати дискримінаційного характеру (наприклад, вікові обмеження виборчого права). Що стосується свободи, то вона полягає у можливості робити тільки те, що не завдає шкоди іншим людям, і обмежується лише свободою інших людей. Зокрема, згідно зі статтею 23 кожна людина має право на вільний розвиток

своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей.

Принципи невідчужуваності та непорушності закріплені в ст. 21, яка розміщена першою в Розд. II Конституції «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» та проголошує, що права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними.

Принцип невичерпності прав і свобод особи закріплений в ст. 22, відповідно до якої права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Загальні положення принципу гарантування конституційних прав і свобод закріплені в ст. 22, згідно з якою конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Подальше і більш детальне розкриття цього принципу закріплене в низці статей Розд. II Конституції: відповідно до ст. 55 кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; відповідно до ст. 57 кожному гарантується право знати свої права і обов'язки; згідно зі ст. 63 особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду; тощо [1].

Питання громадянства висвітлюється в ст.ст. 4 та 25 Конституції, відповідно до яких в Україні існує єдине громадянство. Підстави припинення громадянства України визначаються законом. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити гро-

мадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує підкування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами [1].

Подальше деталізоване розкриття правовідносин у сфері громадянства регулюється Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р., положення якого, зокрема, визначають принципи громадянства України, порядок його набуття та припинення, повноваження державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства, та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності таких органів, їх службових і посадових осіб [2].

Конституційні права і свободи можна класифікувати за декількома критеріями, однак найважливішими правами і свободами є особисті права і свободи. Особисті права і свободи – це сукупність прав і свобод, що належать людині від народження і не залежать від її громадянства [4].

До основних особистих прав і свобод, закріплених у Конституції України, належать: право на життя (ст. 27 – кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя); право на повагу до своєї гідності (ст. 28 – кожен має право на повагу його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 – кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом); право на недоторканність житла (ст. 30 – кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення

до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 – кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної або іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32 – ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини); свобода пересування, вільного вибору місця проживання (ст. 33 – кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 – кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запо-

бігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 – кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей) [1].

Окрім особистих прав і свобод, Конституція України містить політичні права і свободи, що визначають юридичні можливості громадян брати участь у громадському та політичному житті країни, а також економічні, соціально-економічні, соціальні та культурні права, що визначають юридичні можливості людини у відповідній сфері суспільного життя.

До політичних прав і свобод належать, зокрема: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право на звернення (ст. 40).

До економічних прав і свобод, зокрема, належать: право на власність (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42).

До соціально-економічних: право на працю (ст. 43); право на страйк (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45).

До соціальних: право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої

порушенням цього права шкоди (ст. 50). До соціальних прав також належать права дитини, що включають в себе права людини по відношенню до дітей, а також додаткові права дитини, пов'язані з її віком (ст. ст. 51, 52).

До культурних прав і свобод належать: право на освіту (ст. 53); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (частина перша ст. 54); право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (частина друга ст. 54) [3].

На відміну від прав і свобод обов'язкам в Конституції України (як і в конституціях інших держав) приділяється значно менше уваги.

Так, до закріплених в Конституції України обов'язків людини і громадянина належать обов'язки: не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66 – кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки); сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67 – кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом); неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 – кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності); обов'язок батьків утримувати своїх неповнолітніх дітей та обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51 – бать-

ки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків); обов'язок здобути повну середню освіту (ст. 53 – повна загальна середня освіта є обов'язковою) [1].

Окрім цього, громадяни України несуть додаткові обов'язки, пов'язані з захистом Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів, відбування військової служби (ст. 65 – захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону) [1].

Як зазначалось вище, юридичними гарантіями конституційних прав і свобод є правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються і захищаються такі права і свободи. Юридичними гарантіями є норми матеріального і процесуального права, що закріплюються в конституції.

Норми і принципи матеріального права визначають права та обов'язки особи, а норми і принципи процесуального права забезпечують додержання і охорону прав і свобод [6].

До процесуальних засобів захисту прав і свобод людини і громадянина, закріплених у Конституції України, належать права: на судовий захист прав і свобод (частина перша ст. 55); на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування (частина друга ст. 55); звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (частина третя ст. 55); після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організа-

цій, членом або учасником яких є Україна (частина четверта ст. 55); будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (частина п'ята ст. 55); на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); знати свої права і обов'язки (ст. 57); право на правову допомогу (ст. 59); не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); на відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (частина перша ст. 63); підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист (частина друга ст. 63); та принципи: ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (частина друга ст. 29); незворотної дії законів та інших нормативно-правових актів, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58); ніхто

не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (частина перша ст. 61); юридична відповідальність особи має індивідуальний характер (частина друга ст. 61); презумпції невинуватості (ст. 62) [1].

Зазначені процесуальні засоби захисту мають дуже важливе значення для гарантування проголошених Конституцією України прав і свобод людини і громадянина, а їх відсутність нівелювала б саму ідею їх дотримання, залишаючи останні в межах декларативного характеру.

Резюмуючи вищенаведене, наголосимо на тому, що конституційно закріплені права і свободи людини і громадянина не є статичними за своєю суттю, а навпаки являються свого роду правовим орієнтиром як для особи, так і для суспільства і держави в цілому. У неспинному розвитку світу вони мають відігравати роль певної мети, до якої необхідно прагнути, постійно вдосконалюючи інструменти, механізми і засоби їх дотримання та захисту. Основою у такому процесі має бути громадянська політична культура суспільства, що передусім передбачає усвідомлення кожним почуття власної самодостатності та гідності у відносинах один з одним та з державою.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. //Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. //Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 13. – Ст. 65.
3. *Шляхтун П. П.* Конституційне право України: Підруч. – К.: Освіта України, КНТ, 2008. – 592 с.
4. *Скрипнюк О. В.* Конституційне право України: Підруч. – К.: Ін Юре, 2010. – 672 с.
5. *Фрицький О. Ф.* Конституційне право України: Підруч. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
6. *Тодика Ю. М.* Конституційне право України. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.